

Bouwen zonder scrupules

De Nederlandse bouwwereld
1940-1950

Geert-Jan Mellink

***De eerste studie
volledig gewijd aan
de Nederlandse
bouwwereld tijdens
de bezetting***

*Bouwen
zonder scrupules*

De Nederlandse bouwwereld
(1940-1950)

Geert-Jan Mellink

 BOOKS

INHOUD

Voorwoord	7	9 Duitse bouwwoede	163
Inleiding en verantwoording	9	9.1 <i>Sloop in de kuststreek</i>	179
1 De bouwwereld 1800 – 1940	15	10 De bouwwereld na 1945	185
1.1 <i>Aannemer, architect en ingenieur</i>	19	11 Onderbeheerstelling	207
1.2 <i>Bouwen in de negentiende eeuw</i>	21	12 Zuivering en berechting	229
1.3 <i>De organisatie van het bouwbedrijf</i>	27	13 De bouwwereld in Frankrijk, België en Denemarken	243
2 Na de capitulatie	33	13.1 <i>Frankrijk</i>	243
3 Het werk op de vliegvelden	49	13.2 <i>België</i>	250
4 De organisatie van de bouwnijverheid	67	13.3 <i>Denemarken</i>	256
5 Een nieuwe ordening	81	14 Slotbeschouwing	263
6 Werken in Duitsland en Frankrijk	95	14.1 <i>Drijfveren</i>	264
6.1 <i>Het werk in Frankrijk</i>	96	14.2 <i>Reflectie</i>	266
6.2 <i>De aannemers gaan naar Duitsland</i>	103	Afkortingen	275
7 Naar het Oosten!	115	Noten	277
7.1 <i>De plannen van de Bedrijfsgroep en de NOC</i>	117	Summary	292
7.2 <i>De Firmeneinsatz</i>	123	Bronnen en literatuur	299
8 Financiële en organisatorische aspecten van de Duitse bouwactiviteiten	139	Register	313

VOORWOORD

Tijdens mijn onderzoek voor het boek *Verdreven voor de Atlantikwall* (2017) werd ik voor het eerst met aannemers tijdens de Tweede Wereldoorlog geconfronteerd. Ze sloopten in opdracht van de Duitse bezetter in de kuststreek vele duizenden huizen van landgenoten. Het intrigeerde me dat slechts een enkeling het werk weigerde te aanvaarden. Toen ik meer wilde weten over de houding van de bouwwereld tijdens de bezetting en me in de bestaande literatuur verdiepte, bleek er tot mijn verbazing vrijwel geen onderzoek te zijn gedaan naar dit onderwerp. Opmerkelijk was dat een bescheiden publicatie uit november 1945 tot nu toe de belangrijkste bron was geweest voor het beeld dat van de bouwwereld tijdens de bezetting bestaat.¹ Dat kon onmogelijk het hele verhaal zijn en ik besloot toen zelf maar op onderzoek uit te gaan. Allereerst benaderde ik de brancheorganisatie Bouwend Nederland, met de vraag of zij wellicht geïnteresseerd was in mijn onderzoek. Maar waar organisaties als het Rode Kruis en de Koninklijke Notariële Beroepsorganisatie de afgelopen jaren zelf het initiatief namen tot een dergelijk onderzoek – ingegeven door de wens tot maatschappelijke verantwoording en transparantie over het eigen verleden – gaf de bouwwereld niet thuis.² Na herhaaldelijk tevergeefs om antwoord gevraagd te hebben, liet Bouwend Nederland weten dat het ‘zich niet aangesproken voelde’ en een organisatie was ‘die liever vooruit keek dan terugblikte’. Dat het Bouwend Nederland ontbreekt aan historisch besef blijkt wel uit het feit dat in 2016 vrijwel het volledige archief, bestaande uit materiaal van de afzonderlijke werkgeversorganisaties die uiteindelijk gefuseerd zijn tot Bouwend Nederland, uit plaatsgebrek in enkele uren is afgevoerd en vernietigd.

Het onderzoek was een pioniersarbeid en het begin van een intensieve en langdurige zoektocht. Toen in 2020 het Mondriaan Fonds mijn subsidieaanvraag honoreerde in het kader van 75 jaar vrijheid, kwam het onderzoek in een stroomversnelling. Met de subsidie, beschikbaar gesteld door het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS) om de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog levend te houden, mocht ik het onderzoek voltooien in de vorm van een publicatie. Nu ik de mogelijkheid had om mij twee jaar lang vrijwel volledig te wijden aan het maken van een boek, besloot ik in mijn driestheid ook te promoveren om mijn onderzoek een wetenschappelijke status te kunnen verlenen. In januari 2024 verdedigde ik aan de Technische Universiteit Eindhoven mijn proefschrift *Bouwen zonder scrupules. De Nederlandse bouwwereld tijdens de bezetting en de eerste jaren van wederopbouw (1940-1950)*.

Dit boek is de handelseditie van de dissertatie. Inhoudelijk zijn beide publicaties vrijwel identiek, maar in deze uitgave ontbreken, op een enkele uitzondering na, de verwijzingen naar de vindplaatsen van de gebruikte bronnen. Omwille van de leesbaarheid zijn deze meer dan dui-

zend voetnoten weggelaten. Lezers die in de vindplaatsen geïnteresseerd zijn verwijs ik naar mijn proefschrift. In de tekst zijn de officiële Duitse benamingen zoveel mogelijk gehandhaafd om inadequate vertalingen en onduidelijkheden te voorkomen.

Een bijzondere vondst wil ik de lezer niet onthouden. Bij toeval kwam ik achter het bestaan van de onderschatte debuutroman *Parade der schamelen* uit 1947 van de verder in vergetelheid geraakte schrijver Hein Hardon. Het boek wordt bevolkt door kleine aannemers die gecollaboreerd hebben (de ‘schamelen’) met namen als Slumpmans en Kopmeijer. Uit mijn onderzoek werd duidelijk dat *Parade der schamelen* een sleutelroman is. Hardon heeft zijn personages en hun lotgevallen gebaseerd op de dossiers van Haagse aannemers, waarbij hij na de bevrijding als rechercheur van de Politieke Opsporingsdienst (POD) betrokken was.

Tot slot wil ik Joggli Meihuizen bedanken. Niet alleen voor zijn bereidheid om het manuscript van kritisch commentaar te voorzien, maar ook omdat zijn grondigheid in de aanpak van onderzoek mij heeft gemotiveerd hetzelfde te doen. Dank ben ik ook verschuldigd aan Jeroen Rijpsma die steeds bereid was zijn uitgebreide kennis van de Duitse militaire organisatie met mij te delen.

INLEIDING EN VERANTWOORDING

De bouwwereld is een intrigerende sector die zich afficheert als een club van doeners – bijna uitsluitend mannen – die graag de mouwen opstropen en van aanpakken weten. Het is een sector die ook vandaag de dag nog veel (familie)bedrijven kent die destijds tijdens de bezetting ook al bestonden, vaak onder dezelfde naam of als onderdeel van de firma die ontstond na fusie of overname. Een belangrijk onderscheid met andere economische en industriële sectoren is het nomadische karakter van de bouwwereld. Haar activiteiten zijn grotendeels niet aan een vaste locatie gebonden, wat het mogelijk maakt om met eigen materieel en personeel in principe overal werk uit te voeren. Woningen, kantoren, gebouwen en onze hele nationale infrastructuur zijn gerealiseerd door bouwbedrijven en worden door hen onderhouden. De bouwwereld is dan ook de meest zichtbare sector van onze economie en ook de meest tot de verbeelding sprekende door de omvang van de bouw- en infrastructurele werken en de snelheid en intensiteit waarmee ze tot stand komen (of verdwijnen).

Naar de aard van haar activiteiten is de bouwwereld alomtegenwoordig in de publieke ruimte en dringt zij ook diep door in de private wereld. Dat maakt dat velen een mening of een (voor)oordeel over bouwers hebben. Dat geldt ook voor de rol van de bouwwereld tijdens de bezetting. De aannemers zijn na de bevrijding collectief weggezet als ‘weermachtaannemers’ en ‘bunkerbouwers’ en dat is tot de dag van vandaag het beeld gebleven. In het laatste geval zelfs letterlijk, want de bunkers zijn vrijwel nog de enige bewaard gebleven tastbare bewijzen van het werk van de aannemers die voor de bezetter hebben gewerkt. Het beeld dat de bouwwereld zich massaal schuldig heeft gemaakt aan economische collaboratie is tot nu toe nooit weersproken, bevestigd of genuanceerd, simpelweg omdat nooit gedegen onderzoek is gedaan naar de houding van de bouwwereld tijdens de bezetting. Wel is het vraagstuk van vervolging en bestraffing van economische collaboratie na de bevrijding afgedaan in de vorm van de bijzondere rechtspleging, zoals Joggli Meihuizen overtuigend heeft laten zien in *Noodzakelijk kwaad*. Het onderzoek richt zich nadrukkelijk niet op beantwoording van de vraag of de houding en handelwijze van de bouwwereld laakbaar, gerechtvaardigd, noodzakelijk of onvermijdelijk waren.

De centrale onderzoeksvraag is in hoeverre de Nederlandse bouwwereld zich vrijwillig of door de omstandigheden gedwongen dienstbaar heeft gemaakt aan de Duitse bezetter. Het lag voor de hand om bij de beantwoording van de vraag economische collaboratie als uitgangspunt te nemen. Bij een eerste verkenning van het sterk versnipperde archiefmateriaal over de bouw-

wereld, bleek deze invalshoek echter te beperkt. Dienstbaarheid van de Nederlandse aannemers en hun brancheorganisaties aan de bezetter kan niet los worden gezien van kwesties die al decennialang de relatie met Nederlandse overheidsopdrachtgevers bepaalden, met name Rijkswaterstaat, en die ook tijdens de bezetting en na de bevrijding bleven spelen. Zodoende was het noodzakelijk bij het onderzoek eveneens de vraag te betrekken welke belangen de Nederlandse bouwwereld diende. Ging het om het Duitse of het Nederlandse belang, om het eigenbelang van individuele bedrijven of om het sectorale belang? Hoe verhielden deze belangen zich tot elkaar in het licht van de gecompliceerde verhoudingen tussen Nederlandse en Duitse instanties? En van welke tactieken en strategieën bedienden zich zowel individuele bouwbedrijven als hun vertegenwoordigende organisaties teneinde hun belangen veilig te stellen?

De complexiteit van de opgave noodzaakte tot een zo breed mogelijke opzet van het onderzoek, wat in de praktijk betekende dat vrijwel alle vraagstukken met betrekking tot de bouwwereld aan bod moesten komen. Het onderzoek omvat zodoende alle relevante aspecten van de onderlinge relaties en verhoudingen tussen de bezetter, de belangrijkste Nederlandse opdrachtgevers, de georganiseerde bouwwereld en individuele bedrijven die op grond van de beschikbare bronnen mogelijk zijn.

Historiografie

Vreemd genoeg wordt aan de bouwwereld in de literatuur nauwelijks aandacht besteed. Ook in het belangrijkste werk over de Nederlandse economie tijdens de bezetting – *Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* van Hein Klemann (2002) – komt de bouwwereld vrijwel niet aan bod. Loe de Jong wijdt in zijn *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* slechts enkele paragrafen aan de bouwwereld. Het gebrek aan belangstelling voor de bouwwereld is opmerkelijk. De bouwnijverheid was aan de vooravond van de bezetting een van de grootste economische sectoren in ons land. In 1940 waren er in Nederland bijna 50 duizend bouwbedrijven die aan zo'n kleine 200 duizend mensen werk boden, inclusief aanverwante bedrijven zoals producenten en leveranciers van bouwmaterialen, afwerkbedrijven (schilders en stukadoors) en installatiebedrijven.

Het gebrek aan aandacht beperkt zich niet tot Nederland. Veelbetekenend is dat Adam Tooze in zijn *The Wages of Destruction: The Making and Breaking of the Nazi Economy* (2006) de bouwindustrie, en daarmee het belang ervan, volledig negeert.

Naar de houding van de bouwwereld tijdens de bezetting is evenmin veel onderzoek gedaan. Ook dat is opmerkelijk omdat het bouwbedrijf tot de sectoren van het bedrijfsleven behoorde waar het werk voor de *Wehrmacht* en de *Organisation Todt* (OT) hoofdzaak was. In 1941 bestond ongeveer 30 procent van de activiteiten uit Duitse opdrachten. In 1942 was dat percentage 40, in 1943 58 en begin 1944 zelfs 65 procent. Dit is exclusief de omzet die aannemers in het buitenland voor de Duitsers realiseerden.

Zo beschouwd is *Noodzakelijk kwaad. De bestrafing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog* van Joggli Meihuizen (2003) het best gedocumenteerde werk over de

bouwwereld, niet alleen vanwege de uitgebreide en grondige beschrijving van de berechting en zuivering, maar ook door de wijze waarop Meihuizen de wordingsgeschiedenis behandelt van het advies van 14 juni 1940 van Hans Hirschfeld, secretaris-generaal van het departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart, aan de Federatie Werkgevers Bouwbedrijf. Dit advies kan beschouwd worden als de 'vrijbrief' voor het werken voor de Duitsers op vliegvelden.

In twee andere studies, A. Waalewijn, *Achter de bres. De Rijkswaterstaat in oorlogstijd* (1989), en Tessel Pollmann *Van Waterstaat tot Wederopbouw. Het leven van dr. ir. J.A. Ringers (1885-1965)* (2006), komt de bouwwereld zijdelings aan de orde en ook nog eens vanuit een specifieke invalshoek. Datzelfde geldt voor *De arbeidsinzet. De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland 1940-1945* (1966) van B.A. Sijes. Dit werk beziet de bouwwereld – en dan alleen de arbeidskrachten – uitsluitend vanuit het perspectief van de arbeidsbemiddeling. In 2018 verscheen *De Grondleggers* van Joke Kortweg over de geschiedenis van de Nederlandse baggeraars, maar aan de bezettingsperiode wijdt de schrijfster slechts enkele pagina's zonder nieuwe inzichten te bieden.

Het is niet verwonderlijk dat de houding en het handelen van de bouwwereld tijdens de bezetting en de eerste jaren daarna nog niet zijn onderzocht: vrijwel alle mogelijk relevante archieven van de bouwwereld zelf zijn namelijk verdwenen. Het archief van de Federatie Werkgevers Bouwbedrijf en de Bedrijfsgroep Bouwindustrie is waarschijnlijk vlak voor of na de bevrijding moedwillig vernietigd. Bedrijfsarchieven zijn 'geschoond' of simpelweg weggegooid.² Dat laatste is vermoedelijk niet alleen gebeurd om mogelijk belastend materiaal te laten verdwijnen, maar ook omdat de bouwwereld – toen meer dan nu – bevolkt werd door mannen die weinig op hadden met het vastleggen en bewaren van de bedrijfsgeschiedenis. Dat geldt ook voor Bouwend Nederland, dat zijn archief liet vernietigen. Omdat een inventaris ontbreekt, is niet meer te achterhalen wat de aard en omvang van het archiefmateriaal waren. Het ontbreken van dit archief legde weliswaar beperkingen op aan het onderzoek, maar die waren niet van dien aard dat de resultaten daarvan wezenlijk werden beïnvloed. Hoogstwaarschijnlijk bevatte het archief geen stukken (meer) die onmisbaar waren voor het onderzoek, en belangrijker, de meest relevante informatie is nog beschikbaar in de dossiers die in het kader van de bijzondere rechtspleging zijn gevormd en die zich in het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR) bevinden.

Het al in het voorwoord genoemde *Rapport over de collaboratie in de bouwnijverheid in het district Amsterdam*, bevat ook een bijlage van de toenmalige secretaris van de Bedrijfsgroep Bouwindustrie, mr. P.J.M. Aalberse. Hij probeert daarin aan de hand van 'enkele positief vaststaande feiten' de houding van de grotere bouwbedrijven tijdens de bezetting te rechtvaardigen.³ Zoals duidelijk zal worden heeft Aalberse de feiten selectief gerangschikt.

Twee belangrijke bronnen van hoofdrolspelers, zowel van Duitse als van Nederlandse zijde, zijn er gelukkig nog wel. Het ene is het werkarchief van de directeur-generaal van Rijkswaterstaat, dr. ir. L.R. Wentholt. Hij dicteerde vanaf 18 mei 1940 tot zijn ontslag op 18 augustus 1943 dagelijks een verslag over zijn werkzaamheden aan zijn secretaresse. Volgens zijn medewerkers zijn deze aantekeningen betrouwbaar, hoewel er een zekere arrogantie in doorklinkt. Het archief bevat talrijke verslagen van gesprekken die Wentholt voerde met individuele aannemers

of vertegenwoordigers van de georganiseerde bouwwereld. De andere bron is het *Kriegstagebuch* van prof. dr. ing. Kurt Wiendieck, de leider van de OT in Nederland vanaf november 1942 tot het eind van de bezetting. Het bijna zevenhonderd pagina's tellende document is tot nu toe nog vrijwel nooit geraadpleegd door onderzoekers en bleek een onmisbare bron voor dit onderzoek.⁴

Vanwege het ontbreken van de archieven van de koepelorganisaties Federatie Werkgevers Bouwbedrijf en de Bedrijfsgroep Bouwindustrie, is het onderzoek voor een belangrijk deel gebaseerd op de neerslag van beide organisaties in de archieven van andere organisaties en personen. Het gaat hierbij om bijvoorbeeld correspondentie, verslagen, rapporten, notulen, processen-verbaal van verhoren, pleitredes en getuigenverklaringen. Als belangrijkste secundaire bronnen is gebruik gemaakt van literatuur, bouwvakbladen en kranten.

Inhoud

Na het eerste, inleidende hoofdstuk over de historische ontwikkeling van het bouwbedrijf vanaf 1800, waarin het wezen van de bouwwereld tot uitdrukking komt, zijn de hoofdstukken 2 en 3 gewijd aan de chaotische eerste maanden na de capitulatie. Overheid en bedrijfsleven werden daarin al snel gedwongen een standpunt in te nemen toen de bezetter Nederlandse aannemers en arbeiders wilde inschakelen bij de uitbreiding en modernisering van vliegvelden. De hoofdstukken 4 en 5 behandelen de pogingen van de Duitse *Bevollmächtigte für die Bauwirtschaft*, dipl.-ing. Richard Werckshagen om samen met zijn Nederlandse evenknie, Algemeen Gemachtigde voor de Wederopbouw dr. ir. Johan Ringers, en de in de Federatie Werkgevers Bouwbedrijf georganiseerde bouwwereld, de Nederlandse bouwnijverheid te ordenen naar Duits voorbeeld om haar zo goed mogelijk in te kunnen zetten voor zowel de Duitse als Nederlandse economie. Hoofdstuk 5 vormt als het ware een cesuur, omdat het markeert hoe na de bouwstop van 1 juli 1942 vrijwel geen Nederlandse opdrachten meer waren toegestaan en de hele Nederlandse bouwcapaciteit voor de Duitse oorlogsindustrie beschikbaar kwam. Zowel Algemeen Gemachtigde Ringers als de inmiddels gevormde Bedrijfsgroep Bouwindustrie richtte zich toen op de voorbereidingen voor de periode na de bevrijding, ieder vanuit hun eigen belang. Hoofdstuk 6 laat zien hoe de georganiseerde bouwwereld zich in eerste instantie liet inschakelen voor woningbouw in Duitsland, maar het werk op Franse vliegvelden overliet aan kleinere NSB-aannemers. In dit hoofdstuk wordt ook duidelijk hoe de enige NSB'er in het bestuur van de Bedrijfsgroep Bouwindustrie, wegenbouwer ir. R.A.Th. Brusse, bereid was de inzet van aannemers voor de Duitsers te organiseren, zonder de Nederlandse belangen uit het oog te verliezen of zijn medebestuurders te compromitteren. Hoofdstuk 7 beschrijft hoe deze strategie ook werd toegepast bij de inzet van Nederlandse aannemers en bouwarbeiders in de door de Duitsers bezette gebieden in Oost-Europa, maar hoe de NSB-prominent Meinoud Rost van Tonningen deze inzet onderdeel maakte van de Nederlandse Oost Compagnie (NOC), waarmee hij een bijdrage wilde leveren aan de economische exploitatie van deze gebieden.

Hoofdstuk 8 schetst een beeld van de Duitse opdrachtverlening, contractvormen, lonen en arbeidsvoorwaarden, de omgang van aannemers en arbeiders met Duitse bouwleidingen en de

gevolgen van het winstbejag van de aannemers. Het is de opmaat voor hoofdstuk 9, dat de periode vanaf medio 1942 tot september 1944 behandelt, toen een ongekende bouwwoede ontstond vanwege de aanleg van de *Atlantikwall*. De opgave voor *Organisation Todt* (OT) om in korte tijd bunkers en andere kustverdedigingswerken te bouwen, zorgde, ook door de concurrentie van de overige Duitse bouwheren, voor hoge lonen en extreme winsten.

Hoofdstuk 10 is gewijd aan de pogingen van Ringers en het College van Commissarissen voor de Wederopbouw om na 1945 de wederopbouw in goede banen te leiden en het bouwbedrijf te beteugelen, terwijl dat juist onder het juk van de – in haar ogen – overmatige overheidsbemoeienis probeerde uit te komen. Het dilemma of aannemers die gecollaboreerd hadden en daardoor nog over veel materieel en materiaal beschikten, voor de wederopbouw ingeschakeld moesten worden of niet, werd niet opgelost. Hoofdstuk 11 maakt duidelijk dat het beheer van de bedrijven van de van collaboratie verdachte aannemers, onderdeel van de bijzondere rechtspleging, niet voorzag in een rechtvaardige aanpak van deze categorie bedrijven. Dit leidde weliswaar tot een pragmatische oplossing, maar ook tot een aangetast rechtsgevoel. De trage rechtsgang, met name als het ging om berechting van economische collaboratie, was medeoorzaak van deze onbevredigende situatie, zoals hoofdstuk 12 laat zien.

Om de Nederlandse situatie in een internationaal perspectief te plaatsen is in hoofdstuk 13 – voor zover mogelijk – een vergelijking gemaakt met Frankrijk, België en Denemarken. Het slot-hoofdstuk valt uiteen in twee delen. In het eerste deel komt de beantwoording van de vraag aan de orde, wat de drijfveren van de bouwwereld waren tijdens de bezetting en in de eerste vijf jaar na de bevrijding. In het tweede deel wordt nagegaan of er na de bevrijding sprake is geweest van enige reflectie op het eigen handelen van de bouwwereld.

Met de bouwwereld worden in algemene zin aannemers en bouwvakpatroons bedoeld, maar specifiek de destijds tweeduizend grootste bedrijven op het gebied van burgerlijke en utiliteitsbouw, grond-, weg- en waterbouw, en baggerwerken. Zij vormden de kern van de Nederlandse bouwwereld waarop de bezetter al dan niet tevergeefs een beroep deed, of die zich beschikbaar stelden. In dezelfde betekenis als 'bouwwereld' worden ook de begrippen 'bouwsector', 'bouwindustrie' en 'bouwbedrijf' gebruikt. Als naast de bouwers ook de handelaren en producenten van bouwmaterialen en de nevenbedrijven zijn bedoeld, wordt het begrip 'bouwnijverheid' gebruikt.

ning van woeste gronden en bebossing door organisaties als Heidemij en Grondmij ondervond het bouwbedrijf in eerste instantie geen hinder. Maar dat veranderde naarmate er meer werklozen en minder werkverschaffingsobjecten waren. De overheid begon zonder de bouwbedrijven in te schakelen bij de aanbesteding, in werkverschaffing boerderijen en bad- en zweminrichtingen te bouwen, liet werkzaamheden aan wegen, straten, kanalen, dijken en rioleringen uitvoeren, legde begraafplaatsen aan en ging gronden bouwrijp maken. Na een grote protestbijeenkomst, georganiseerd door de drie bouwbonden, besloot het ministerie van Sociale Zaken de werkverschaffingsobjecten vanaf 1936 met de bonden af te stemmen.

Conclusie

Als we historische ontwikkeling van het bouwbedrijf overzien, wordt duidelijk dat de woning- en utiliteitsbouw een andere ontwikkeling kende dan de grond-, weg- en waterbouw. Terwijl de eerste sector onder invloed van de gilden nog tot ver in de negentiende eeuw een traditioneel-ambachtelijk karakter kende en op 'bestelling' leverde, was het aanbesteden en aannemen van werken in de tweede sector al vanaf het eind van de achttiende eeuw gangbaar. Voor de positie maakte dat geen verschil, want de aannemer (en ook de architect) genoot in de negentiende eeuw en de eerste decennia van de twintigste eeuw weinig aanzien. Zijn lage status is deels te verklaren uit het feit dat het beroep van aannemer niet erkend en onbeschermd was: iedereen die dat wilde, kon het uitoefenen zonder de bijbehorende kennis, deskundigheid en het benodigde kapitaal. Het min of meer structurele wantrouwen van de opdrachtgever jegens de aannemer - en vice versa - dat zich vertaald heeft in wetgeving en Algemene Voorwaarden waarin redelijkheid en billijkheid lang ontbraken, hangt ongetwijfeld ook samen met de onbeschermd status van het beroep. Het streven naar erkenning en gelijkwaardigheid in de relatie met (overheids) opdrachtgevers loopt als een rode draad door de geschiedenis van het bouwbedrijf. Behoudens enige zelfregulering was de bouwsector er echter niet in geslaagd om aannemer tot een erkend beroep te maken en vestigingseisen te stellen, zoals het de architecten later wel lukte. Dubieuze praktijken hadden telkens het bestaande wantrouwen bevestigd en gevoed.

De relatie tussen opdrachtgever en aannemer kreeg zo door de eeuwen heen de vorm van een permanent gevecht, dat de terugblikkende NAPB-voorzitter en bouwondernemer J. Dura Dzn. in 1955 terugbracht tot zijn essentie: 'Niemand ter wereld kan een aannemer verbieden om te proberen een zo hoog mogelijke prijs te bedingen, net zomin als niemand de principaal kan verbieden om die prijs zo laag mogelijk te houden'.

2

NA DE CAPITULATIE

Nadat op 18 mei 1940 ook de laatste Franse troepen in Zeeland hadden gecapituleerd, was Nederland geheel bezet. Voor dr. ir. J.A. Ringers, de op 20 mei door de Nederlandse opperbevelhebber generaal Henri Winkelman benoemde Regeringscommissaris voor de Wederopbouw, was de eerste vraag hoe snel een begin kon worden gemaakt met het herstel van de vernielde infrastructuur en de wederopbouw van de verwoeste steden en dorpen. Voor de aannemers was het belangrijk wat er met de stopgezette bouwactiviteiten ging gebeuren en of er nieuwe overheidsopdrachten mogelijk waren. En onder welke voorwaarden, want één ding was al snel duidelijk: de risico's die ze zouden lopen waren groot en moesten gecompenseerd worden. Maar bovenal was de vraag wat de bezetters voor hadden met de bouwwereld en hoe overheid en bouwwereld zich onder hun bewind tot elkaar moesten gaan verhouden. Zou de verdeelde bouwwereld onder druk van de omstandigheden tot meer eenheid kunnen komen? Los van de uitkomsten van deze vraagstukken was al snel duidelijk dat de aannemers zich hard zouden opstellen, bezetting of niet. Ze hadden maar één belang voor ogen: het eigenbelang. In dit hoofdstuk worden ook de belangrijkste Duitse instanties voor de bouw en hun leidende figuren geïntroduceerd die kort na de capitulatie arriveerden.

Wat was de toestand van de bouwnijverheid aan de vooravond van de Duitse inval? Na een dieptepunt in 1935, een jaar waarin maar voor 81 miljoen gulden was aanbesteed, was vanaf 1937 een opgaande lijn ingezet die in 1939 tot aanbestedingen ter waarde van 133 miljoen gulden zou hebben geleid. Het Rijk nam daarvan twee vijfde deel voor haar rekening, gemeenten bijna een kwart en particulieren ruim een kwart. Sinds de afkondiging van de mobilisatie op 28 augustus 1939 was de situatie van de bouwnijverheid echter drastisch veranderd. In de periode tot mei 1940 was voor 67 miljoen gulden aanbesteed, terwijl dat in de vergelijkbare periode een jaar daarvoor 84 miljoen gulden was geweest. Met name de particuliere markt was na de mobilisatie ingezakt.¹ Dat had niet alleen te maken met de grote onzekerheid en met stijgende prijzen voor bouwmaterialen, maar ook met een bindend besluit dat de gezamenlijke bouwbonden na de mobilisatie hadden uitgevaardigd. Daarin hadden ze hun leden verboden om in te schrijven op particuliere werken als er in het bestek of het contract geen bepaling was opgenomen over vergoeding van schade of kosten die het gevolg waren van oorlog, oorlogsgevaar of mobilisatie. De situatie was dus niet rooskleurig, hoewel de grote bouwbedrijven nog profiteerden van de werken die de Genie liet uitvoeren in het kader van de landsverdediging.

Alle militaire werken waren direct na de capitulatie stopgezet, net als alle opdrachten en leveringen. Nadat de nog aanwezige materiaalvoorraden waren geïnventariseerd, werden de rekeningen opgemaakt, zodat die naar het ministerie van Defensie konden worden doorgestuurd ter afwikkeling. Opperbevelhebber generaal Winkelman gaf de Genie nog wel de opdracht om gebouwen die bijna klaar waren glas- en waterdicht op te leveren en het binnen- en buitentimmerwerk en het ijzerwerk te gronden en te meniën. De gebouwen konden dan tegen zo gering mogelijke kosten een zekere verkoopwaarde behouden. Dr. ir. L.R. Wentholt, directeur-generaal van Rijkswaterstaat, besloot om de werken voor Defensie te staken, maar de lopende grondwerken zoveel mogelijk door te laten gaan. Wat de lopende betonwerken betreft zou Rijkswaterstaat een 'lijdelijke' houding aannemen en de beslissing over stoppen of doorgaan aan de bezetter overlaten.

Na deze praktische maatregelen kon de blik gericht worden op het verdere herstel van de infrastructuur, de drooglegging van de geïnundeerde gebieden en de herbouw van steden, dorpen en gebouwen. De man die dat moest gaan doen was dr. ir. J.A. Ringers, een veelzijdige en gerespecteerde ingenieur met een grote staat van dienst. Hij was onder andere directeur en hoofd uitvoerder geweest van de Maatschappij tot Uitvoering van de Zuiderzeewerken (MUZ) en directeur-generaal van Rijkswaterstaat. Op 20 mei benoemde generaal Winkelman hem tot Regeringscommissaris voor de Wederopbouw, een functie die Ringers bijna onbeperkte volmachten verschafte.² Zijn mandaat werd vastgelegd in het Besluit betreffende Wederopbouw, daarna aangeduid als Besluit Wederopbouw I. Hierin was bepaald dat niets zonder de toestemming van de Regeringscommissaris hersteld mocht worden en dat vanaf 17 juni 1940 bouwwerken, met uitzondering van grondwerken, alleen met goedvinden van de Regeringscommissaris mochten worden ondernomen of voortgezet.³ Al deze maatregelen waren erop gericht om desorganisatie en chaos te voorkomen en de wederopbouw gecoördineerd te kunnen laten verlopen.

Herstelwerkzaamheden

Al tijdens de inval waren *Pioniere*, de leden van de bouw bataljons van de verschillende Duitse legeronderdelen, in ons land actief om samen met *Frontarbeiter*-eenheden van de OT hindernissen op te ruimen en bruggen en wegen te herstellen om de opmars van het Duitse leger mogelijk te maken. Na de capitulatie kon de aandacht verlegd worden naar het herstel van de vitale infrastructuur die voor de Duitsers de hoogste prioriteit had. Al eind mei 1940 meldden zich daarom enkele hooggeplaatste Duitse deskundigen op bouwgebied bij de directie van Rijkswaterstaat. Een van hen was *Landesbaurat* Otto Ohlendorf die het herstel moest coördineren.⁴ Met hem kwamen *Provinzialbaurat* G. Blankenstein mee als *Landstrassenbevollmächtigte* en *Hauptmann* dr. ing. A.H.C. Bolle, de *Wasserstrassenbevollmächtigte*. Blankenstein werd verantwoordelijk voor het wegennet, de bruggen en viaducten, en viel rechtstreeks onder de inmiddels benoemde *Generalkommissar für Finanz und Wirtschaft* Hans Fischböck. Bolle, die toezicht moest houden op de bevaarbaarheid van de waterwegen, werd bij het Rijkscommissariaat geplaatst.

Ohlendorf handelde namens dr. ing. Fritz Todt, de *Generalbevollmächtigte für die Regelung der Bauwirtschaft* (GBBau). Todt was eind 1938 door Rijksmaarschalk Hermann Göring in zijn hoe-

danigheid als leider van de organisatie van het *Vierjahresplan* in die functie benoemd. De taak van Todt was om in Duitsland een goed functionerende bouwwereld te creëren die volledig kon worden ingeschakeld voor de oorlogsindustrie. Dat de keus op Todt was gevallen, was niet verwonderlijk. Als *Generalinspektor für das deutsche Strassenwesen* was hij sinds 1933 onder andere verantwoordelijk geweest voor de aanleg van de *Reichsautobahnen* en vanaf 1938 voor de *Westwall*. Als leider van het naar hem vernoemde staatsbouwbedrijf *Organisation Todt* had hij zich een bekwaam organisator van grote bouwprojecten getoond, die bovendien het vertrouwen van Hitler genoot. Wat bij zijn benoeming ook had meegespeeld was dat Todt erin geslaagd was om bij grote bouwprojecten een vergaande en succesvolle samenwerking met de private bouwwereld tot stand te brengen. Todt had ondanks zijn uitgebreide takenpakket maar een relatief klein ambtelijk apparaat tot zijn beschikking. Het in Berlijn gevestigde bureau van GBBau telde een kleine zeventig medewerkers, verdeeld over maar liefst 22 afdelingen van 2 tot 4 medewerkers.⁵ Bij het uitbreken van de oorlog werd GBBau ook verantwoordelijk voor de bouwwereld in de bezette gebieden, wat de reden voor de komst van Ohlendorf was.

Gezien de invloed van Todt was het te verwachten dat ook de Nederlandse bouwwereld naar Duits voorbeeld gemodelleerd zou worden, maar daar zag het de eerste twee maanden van de bezetting nog niet naar uit. Voorlopig toonden de Duitsers hun goede wil. De Duitse bouwbedrijven die in het kielzog van het Duitse leger naar Nederland waren gekomen, begonnen samen met door Rijkswaterstaat ingeschakelde Nederlandse aannemers al snel met het herstel van verwoeste of beschadigde bruggen. De Duitse aannemers waren op last van GBBau verplicht om Nederlandse onderaannemers in te schakelen en van Nederlands personeel gebruik te maken. Rijkswaterstaat richtte zich daarnaast op het lichten van gezonken schepen om zo belangrijke waterwegen, zoals de kolenroute naar Zuid-Limburg, weer bevaarbaar te maken en de toegang tot havens voor de *Kriegsmarine* vrij te maken waar die was versperd doordat het Nederlandse leger gevorderd baggermateriaal tot zinken had gebracht. Hoewel Rijkswaterstaat de verantwoordelijkheid had voor het weer in bruikbare staat brengen van de verkeerswegen te land en te water, inclusief de havens en hun voorzieningen, claimde de OT het herstel van de vernielde spoorwegbruggen. Fischböck besliste echter dat Rijkswaterstaat dat moest doen. De belangen van GBBau en de Duitse bouwbedrijven waren dus vanaf het begin van de bezetting ondergeschikt aan het economisch belang van het Nederlandse bouwbedrijf.

Hoezeer Todt prijs stelde op een goede samenwerking bleek toen er tussen Rijkswaterstaat en OT over en weer ergernissen ontstonden vanwege de competentiestrijd. Todt greep persoonlijk in en stuurde op 1 juni 1940 zijn vertrouweling prof. dr. Leo Casagrande naar directeur-generaal Wentholt van Rijkswaterstaat om de kou uit de lucht te halen ('teneinde mijn werken makkelijker te maken', zei Wentholt). Casagrande was als *Gebietsbeauftragte* het eerste aanspreekpunt voor Nederlandse instanties, zowel militaire als civiele, als het ging om inschakeling van Duitse bouwbedrijven. Hij moest bij de inzet daarvan rekening houden met de situatie in Duitsland. Zolang er in bezet gebied voldoende materieel beschikbaar was voor bouwopdrachten, mocht dat niet uit Duitsland worden weggehaald.⁶ Volgens Casagrande was het de bedoeling van Todt

in de begroting. Wentholt, die vermoedde dat ABM in overleg met Dirk Blankevoort een veel te hoge zandprijs in de begroting had opgenomen, wilde toen het werk helemaal niet meer gunnen.

Blankevoort deed Wentholt vervolgens het voorstel om wel het benodigde zand te leveren, maar alleen in ruil voor een onderhandse gunning van enkele baanvakken. Wentholt weigerde op het voorstel in te gaan omdat Rijkswaterstaat nooit uit de hand gunde, waarna Blankevoort vond dat Wentholt maar een uitzondering voor hem moest maken omdat hij al het zand had. Blankevoort ging later alsnog akkoord met zandlevering aan andere aannemers, maar tegen zo'n hoge prijs dat De Vilder zich bij Wentholt excuseerde voor de opstelling van zijn collega. Hij gaf toe dat de zandprijs van Blankevoort te hoog was, maar die hoopte volgens De Vilder op de steun van de Duitsers – Blankevoort was lid van de NSB – en had daarom zo'n hoge prijs gevraagd. De Vilder wilde voorkomen dat de Duitsers erbij betrokken zouden worden en vroeg aan Rijkswaterstaat wat zij een redelijke prijs vond. Hij zou dan proberen Blankevoort te bewegen voor deze prijs te leveren. De grote aannemers schuwden een-tweetjes, handjeklap en zelfs chantage niet om hun zin te krijgen. Ze trokken zich weinig aan van de woorden van Wentholt, dat 'te allen tijde vermeden moet worden, dat voordeel genoten wordt uit de oorlogsomstandigheden'.

Conclusie

De bezetter was er veel aan gelegen om in de eerste weken na de capitulatie in goede harmonie met Rijkswaterstaat de herstelwerkzaamheden aan de infrastructuur uit te voeren. Net als Algemeen Gemachtigde Ringers hadden de Duitsers daarnaast groot belang bij het terugdringen van de grote werkloosheid door het stimuleren van bouwactiviteiten. De bouwwereld had daarbij een belangrijk rol, maar gaf daaraan op verschillende manieren invulling. Enerzijds waren de verschillende bouwbonden pragmatisch genoeg om zich al eind mei 1940 te verenigen in de Federatie Werkgevers Bouwbedrijf, anderzijds probeerden grote gevestigde bedrijven te profiteren van de nieuwe omstandigheden. De Federatie was een gelegenheidscombinatie en niet het begin van een structurele samenwerking, omdat de confessionele bonden hun eigen identiteit niet wilden opgeven. Niettemin bestond binnen de bouwwereld de hoop dat de Federatie kon bijdragen aan de oplossing van een aantal slepende kwesties binnen de bouwwereld, zeker in samenwerking met Ringers met zijn uitgebreide bevoegdheden. De grote bedrijven die de Federatie domineerden, zagen de Federatie echter vooral als een instrument om hun eigen belangen te dienen, zoals de afwikkeling van stopgezette werken en het creëren van mogelijkheden voor toekomstige nieuwe werken. Binnen de Federatie liepen zo individuele en sectorale belangen door elkaar heen. Belangrijke GWW-bedrijven, zoals ABM, D. Blankevoort en HBM, lieten zien dat voor hen de bezetting ook een kans was om hun onmisbaarheid uit te buiten. Oog voor het algemeen belang hadden de aannemers niet, net zomin als begrip voor de omstandigheden en de situatie waarin bedrijven uit andere sectoren verkeerden, zo moest ook Ringers constateren. Ir. Telders gaf toe dat aannemers vergaten dat zij nu net als iedere andere ondernemer kans op grote tegenslagen hadden.

3

HET WERK OP DE VLEGVELDEN

Direct na de capitulatie van Nederland begonnen de Duitsers met het herstel en de uitbreiding en modernisering van de Nederlandse vliegvelden in verband met *Operation Seelöwe*, de geplande invasie van Engeland. Aannemers die al werkzaam waren op vliegvelden werden verordonneerd om daar te blijven, anderen werden persoonlijk voor het werk benaderd door Duitse officieren van het LGK. De vraag voor de aannemers was echter of het werk aan de vliegvelden wel was toegestaan. Enkele gemeenten worstelden met de vergelijkbare vraag welke werkzaamheden de bezetter burgers mocht opdragen op vliegvelden en wendden zich tot generaal Henry Winkelman, de hoogste Nederlandse gezagsdrager op dat moment. Onder druk van de omstandigheden probeerde het grootste bouwbedrijf destijds, de Hollandsche Beton Maatschappij (HBM), via vertegenwoordigers van de overheid te achterhalen of het aannemen van opdrachten wel geoorloofd was. Nadat gemeenten te horen hadden gekregen waar ze aan toe waren, wilde de net opgerichte Federatie Werkgevers Bouwbedrijf weten welke werkzaamheden voor de bouwnijverheid waren toegestaan. In de complexe situatie vlak na de Nederlandse overgave liepen competentiegeschillen, morele en juridische overwegingen en financiële en economische motieven soms onontwarbaar door elkaar. De besluitvorming werd bovendien bemoeilijkt door de onduidelijke juridische status van vliegvelden, die niet in het Landoorlogreglement van 1907 werden genoemd. Toch moest er uiteindelijk een knoop worden doorgemaakt en dat gebeurde op 14 juni 1940, toen secretaris-generaal Hirschfeld, mede namens het College van Secretarissen-Generaal besloot dat aannemers onder bepaalde voorwaarden voor de bezetter aan vliegvelden mochten werken.

Dit hoofdstuk behandelt wie er bij deze besluitvorming betrokken waren, welke overwegingen een rol speelden en welke betrokkenen en belanghebbenden uiteindelijk aan het langste eind trokken. De vrij gedetailleerde reconstructie van de gebeurtenissen laat zien hoe de secretarissen-generaal de eerste paar weken moesten laveren tussen de halsstarrige houding van generaal Winkelman, de eisen van verschillende Duitse instanties ten aanzien van de inschakeling van het Nederlandse bedrijfsleven en de belangen van de Nederlandse economie en die van de bedrijven zelf. Doel van alle inspanningen – ook die van HBM-directeur Doedes – was een manier te vinden waarop samenwerking met de bezetter vorm kon krijgen zonder dat er sprake zou zijn van collaboratie of schending van het Landoorlogreglement of de Aanwijzingen.

Uitgave

WBOOKS, Zwolle
info@wbooks.com
www.wbooks.com

Tekst

Geert-Jan Mellink

Vormgeving

Ontwerp en opmaak omslag: DeLeeuwOntwerper(s), Den Haag
Opmaak binnenwerk: Crius Group

Voorzijde omslag

De bouw van de tankmuur in Noordwijk. (Collectie Jeroen Rijpsma)

© 2024 WBOOKS Zwolle / de auteur

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Van werken van beeldende kunstenaars aangesloten bij een CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te Amsterdam.

© c/o Pictoright Amsterdam 2024.

978 94 625 8582 9

NUR 680

Deze uitgave is mogelijk gemaakt dankzij een bijdrage van het Mondriaan Fonds

M mondriaan fonds
voor beeldende kunst & erfgoed

en door een bijdrage van het Cultuurfonds

het
Cultuurfonds

W BOOKS

Geert-Jan Mellink (Doetinchem, 1958) was jarenlang werkzaam in communicatiefuncties bij diverse ministeries. Van 2006 tot 2010 was hij projectleider bij het VWS-programma Erfgoed van de Oorlog. Daarna ging hij verder als zelfstandig ondernemer. Mellink was onder andere oprichter en bestuurslid van de stichting 100 Jaar Nederland en de Eerste Wereldoorlog en de stichting Europees Erfgoed Atlantikwall. Mellink is slavist. Als zelfstandig historisch onderzoeker publiceerde hij meerdere boeken over de Tweede Wereldoorlog, waaronder als co-auteur *Verdreven voor de Atlantikwall* (2016).

Bouwen zonder scrupules is de handelseditie van Mellinks gelijknamige proefschrift, waarop hij in januari 2024 promoveerde aan de Technische Universiteit Eindhoven, TU/e.

Bouwen zonder scrupules laat zien hoe de Nederlandse bouwwereld zich tijdens de bezetting vrijwillig en op grote schaal heeft laten inschakelen door de Duitsers, zowel in Nederland zelf als daarbuiten. Het betrof niet alleen NSB-aannemers, maar ook grote gevestigde bouwbedrijven. Ondanks de bezetting had de bouwwereld slechts oog voor haar eigen zakelijke en sectorale belangen.

Pogingen van zowel Nederlandse als Duitse zijde om tot regulering te komen mislukten door tegenwerking van de brancheorganisatie Federatie Werkgevers Bouwbedrijf en later de Bedrijfsgroep Bouwindustrie. Na de bevrijding werden de woningbouwers alsnog gereguleerd in het kader van de wederopbouw. Het probleem dat veel bouwbedrijven die gecollaboreerd hadden nog over materieel beschikten, terwijl goede bedrijven dat waren kwijtgeraakt door vordering en inbeslagname, werd niet bevredigend opgelost door het belang van de wederopbouw en de trage rechtsgang. Om dezelfde reden werden maar relatief weinig bedrijven bestraft voor economische collaboratie.

WWW.WBOOKS.COM

9 789462 585829

